
ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО І АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Ю. Тодика, академік АПрН України

Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні

Проблема становлення громадянського суспільства на пострадянському просторі — одна з найбільш актуальних, і в літературі їй приділяється істотна увага, що пов'язано з формуванням в країнах СНД правової державності, врахуванням позитивного досвіду конституційного-правового регулювання суспільних відносин.

У системі нормативно-правових актів держави конституція посідає особливе місце. Це стосується і Конституції України, норми якої мають найвищу юридичну силу, є нормами прямої дії. Вона визначає демократичну спрямованість розвитку правової і політичної систем. Відповідно конституційні норми можуть активно впливати на темпи розвитку не тільки державних інституцій, а й структур громадянського суспільства. З огляду на це існує необхідність проаналізувати сучасне бачення феномена громадянського суспільства, роль і місце конституційних приписів у його становленні і розвитку, позитивні і негативні чинники, що впливають на нього, шляхи вирішення актуальних проблем державотворення. При цьому ми виходимо з того, що немає підстав жорстко протиставляти державу і громадянське суспільство, оскільки вони перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Це відображено і в чинній Конституції України, яка не тільки регламентує основи правового статусу і систему органів державної влади, а й встановлює концептуально важливі положення щодо структур громадянського суспільства, зокрема політичних партій, професійних спілок тощо.

Об'єктивно виникає питання: чому сьогодні для науки, насамперед конституційного права, актуальною є проблематика громадянського суспільства? Вважаємо, що це пов'язано з тим, що Україн-

ська держава і суспільство знаходяться на трансформаційному етапі свого розвитку. При цьому процес формування громадянського суспільства йде паралельно із становленням правової державності. Обидва процеси протікають складно, незважаючи на те, що для їх усталеного розвитку створено належні конституційно-правові засади. Хоча в Конституції є деякі недосконалі положення, вона є ґрунтовною основою становлення дієздатного громадянського суспільства і правової державності. В цьому аспекті істотне значення мають закріплені в ній принципи конституційного ладу: народний суверенітет, державний суверенітет, поділ влади, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність, верховенство права, Конституції і законів¹.

В Україні розпочався процес формування громадянського суспільства. На сучасному етапі політична характеристика такого суспільства найбільш чітко корегується з процесом становлення правової державності, в основу якого покладено ідею забезпечення прав людини і громадянина. В усіх пострадянських державах багато схожих проблем у формуванні структур громадянського суспільства, становленні державності на демократичних засадах. Відповідно є необхідність враховувати позитивний і негативний досвід інших країн.

Становлення в Україні, як і в інших країнах СНД, громадянського суспільства відбувається в межах загальноцивілізаційних закономірностей і тенденцій з урахуванням регіональної специфіки та історичного етапу розвитку. Цей процес протікає на базі конституційних приписів. Функціонування держави і структур громадянського суспільства відбувається на основі конституцій, в яких містяться норми-принципи, що мають основоположне значення. Так, уперше в історії світового конституціоналізму в Конституції США 1787 р. було закріплено принцип поділу влад, який має істотне значення не тільки для узгодженого функціонування державного механізму і недопущення узурпації влади однією з її гілок, а й для громадянського суспільства. При оптимальному поділі влади досягається забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а це головне, що лежить в основі функціонування громадянського суспільства. Це його головне завдання.

В понятійний апарат державознавства і політології міцно увійшов термін «громадянське суспільство». Становлення такого су-

¹ Див.: Цвік М. В. Конституційні проблеми розподілу властей (деякі загально-теоретичні питання) // Вісник Академії правових наук України. – 1993. – № 1; Тодька Ю. Н. Основи конституційного строя України. – Х., 1999; Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). – Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1 (12); Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. – К., 2002.

спільства пов'язано з відповідним етапом розвитку людства, держави і права. Суспільство на відміну від держави існувало завжди. Але не завжди воно було громадянським. Термін «громадянське суспільство» вперше згадується в працях Аристотеля, де він вивів його від слова «громадянин», тобто «суспільство громадян», які є вільними і освіченими. Проблеми громадянського суспільства як наукова проблема у XVII ст. аналізувалися в працях Гроція, Гобса, Локка. У XVIII ст. вагомий внесок в розвиток теорії громадянського суспільства зробили Руссо, Монтеск'є, Гумбольдт, Віко та ін. У XIX ст. питання взаємозв'язку держави і громадянського суспільства вивчав Гегель, який дійшов висновку, що громадянське суспільство являє собою стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави. Абсолютна свобода в гегелівській системі втілюється в державі, яка співвідноситься з громадянським суспільством як «небо» і «земля». На відміну від Гегеля Локк на перше місце ставив не державу, а суспільство, і визнавав за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціоновано суспільним договором між громадянами. Це положення є досить важливим з точки зору співвідношення держави і громадянського суспільства на сучасному етапі державотворення в Україні.

Монтеск'є, Руссо, Фергюсон та інші мислителі, по-різному аргументуючи і деталізуючи положення про громадянське суспільство як джерело легітимності держави, підкреслювали верховенство громадянського суспільства над державою. Таке бачення є концептуально важливим. Чинна Конституція України, закріплюючи в ст. 5 положення, що народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, виходить саме з цього підходу. В марксистському трактуванні громадянське суспільство стало синонімом базису, оскільки в теорії історичного матеріалізму провідне місце посідають виробничі відносини.

Історія громадянського суспільства, його становлення і розвитку в Україні, як і в інших країнах СНД, в аспекті співвідношення з державою, процесом формування конституціоналізму ще не проаналізована. А в цій історії багато драматичного, оскільки були і сталінський терор, і горбачовська «перебудова», загинули мільйони людей, і в період не тільки війн, а й голодоморів, репресій. Були революції і контрреволюції. Ця історія пов'язана безпосередньо з політичним тоталітарним режимом, при якому були підстави говорити не про громадянське, а про адміністративне суспільство.

В цілому XX ст. стало періодом безпрецедентної експансії держави у сферу приватного життя громадян, особливо в СРСР у радянський період, у фашистській Німеччині. Є всі підстави вважати, що конституційне положення про невтручання держави у приватне

життя громадян істотно порушувалося, в тому числі і в державах з усталеними демократичними традиціями.

Разом з цим у 70–80 рр. ХХ ст. розширюється простір для громадянського суспільства, виникають нові форми громадських рухів, оригінальні форми суспільно-політичної мобілізації (партії-рухи, народні фронти тощо). Все це, з одного боку, стало чинником активізації наукових досліджень за тематикою громадянського суспільства, а з іншого — розширення нормативно-правової регламентації організації і діяльності головних структур громадянського суспільства, зокрема політичних партій. Так, уперше в історії конституційно-правового регулювання в Україні в ст.ст. 36 і 37 Конституції України 1996 р. широко закріплюються правовий статус політичних партій, інших об'єднань громадян, характер їх зв'язків з державою. Принципове значення в цьому аспекті має зафіксоване в ст. 15 Конституції України положення щодо політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Сучасний етап взаємозв'язку держави і громадянського суспільства характеризується тим, що держава не тільки виступає чинником консолідації суспільства, а й розширила свої «завоювання» на його території, вводить додаткові правові механізми контролю над громадянами. Це проявляється в установленні ідентифікаційних кодів для платників податків, застосуванні непопулярних засобів у зв'язку з тероризмом, боротьбою з наркобізнесом, тощо. Це позначається насамперед на розширенні компетенції відповідних органів державної влади. Така тенденція, наприклад, досить яскраво проявляється у законодавчому розширенні повноважень президента США, деяких силових структур цієї держави після терористичного акту 11 вересня 2001 р.

Ускладнення суспільного життя, посилення загроз національній безпеці у різних країнах світу ведуть до того, що держави намагаються посилити контроль над громадянами, політичними партіями, асоціаціями, профспілками, іншими структурами. Але взаємовідносини між державою і громадянським суспільством — це не рух в одному напрямку. Практика України, Росії, інших пострадянських держав, країн західної демократії свідчить, що громадянське суспільство намагається все активніше впливати на державу, нав'язуючи їй інституціоналізацію нових цінностей і норм, наприклад, необхідність впровадження численних заборон і обмежень екологічного характеру. Є підстави вважати, що таким чином громадянське суспільство виконує свою основоположну функцію — виявлення назрілих в надрах соціуму запитів і трансляцію їх насамперед через політичні партії

на рівень державних інститутів. Так, ч. 2 ст. 36 Конституції України встановлює, що політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян.

Вважаємо, що сучасне конституційно-правове регулювання суспільних відносин в Україні, інших пострадянських країнах спрямоване на плідну «співпрацю» держави і громадянського суспільства. Це є і відображенням домінування в науці точки зору, згідно з якою немає сенсу жорстко протиставляти державу і громадянське суспільство, оскільки держава одержує свою легітимацію від суспільства і функціонально повинна бути спрямованою на вирішення проблем суспільства і людини. Тому громадянське суспільство в сучасному його розумінні являє собою необхідний і раціональний спосіб співіснування людей, який базується на свободі, праві та демократії при розумно необхідному втручанні держави. Воно є природною формою соціальної організації. І з такої моделі виходить Конституція України, закріплюючи основи правового статусу структур громадянського суспільства.

Громадянське суспільство в Україні, як і в інших пострадянських країнах, перебуває на етапі свого становлення. В ідеалі громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, в якому існують розвинуті економічні, культурні, правові, соціальні відносини між його індивідуумами. В такому суспільстві існує досить широка сфера публічних відносин, в якій активно діють політичні партії, масові громадські рухи, групи за інтересами, переконаннями, іншими ознаками. Таке суспільство добивається демократизації влади, всебічного захисту і гарантування прав людини і громадянина, оптимальної взаємодії більшості і меншості на основі узгодження позиції державних і громадських інститутів.

Становлення такого суспільства значною мірою залежить від якості конституційного законодавства і передусім конституції, яка повинна закладати демократичні засади функціонування держави і суспільства. При цьому слід враховувати, що в умовах громадянського суспільства право є виразником не тільки волі економічно і політично пануючого класу, а й гуманістичного імперативу свого часу, його моральних орієнтирів. І в цьому аспекті в Основному Законі України встановлено, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21).

Зусилля держави і суспільства мають бути сконцентровані на забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Це головне, на що повинна спрямовуватись їх діяльність. Конституція України досить детально і з урахуванням міжнародно-правових стандартів устано-

вила конституційно-правовий статус особи. Третину конституційного тексту присвячено правам людини і громадянина. Це досить важливо, оскільки світовий досвід свідчить, що найбільш успішно розвивається та соціальна система, в якій найбільш повно розкривається творчий потенціал людини. Саме вільна і відповідальна людина є головною рушійною силою складних суспільних відносин — політичних, економічних, соціальних, правових, етнічних, конфесійних, культурних. Участь особи в усіх сферах суспільної життєдіяльності забезпечується системою прав і свобод, в якій виражено прагнення людини на гідне життя і благополуччя. В цьому аспекті істотне значення має положення в Конституції України, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3). В цій конституційній нормі чітко виражено новий підхід до взаємовідносин держави і громадянина: не людина для держави; а навпаки. В ст. 3 Конституції втілено персоніцентристський підхід, в основі якого лежить пріоритет прав особи, а не соціоцентристський, що ґрунтується на пріоритеті прав держави. В цій нормі закладено філософію Конституції, основоположну її ідею — пріоритет прав людини і громадянина. В Конституції закріплено такі права і свободи, як право на життя, свободу, гідність і особисту недоторканність, рівність усіх громадян перед законом і судом, недопустимість привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, право на свободу думки і слова, на вираження своїх поглядів і переконань, на свободу світогляду і віросповідання, на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади, право користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на працю і відпочинок, вільний вибір професії, право на освіту тощо. Від ступеня реалізації конституційних прав і свобод залежать благополуччя суспільства і розквіт держави. Відповідно актуальною в Україні є проблема реалізації Конституції України.

Створення умов забезпечення людиною своїх прав і свобод — основоположне завдання держави і структур громадянського су-

спільства. При цьому слід урахувати й те, що проблема прав особи в сучасному світі має як внутрішньодержавне, так і міжнародне значення. Національні інститути захисту прав і свобод людини доповнюються інститутами міжнародно-правовими, тобто людина стає суб'єктом міжнародного права. Це свідчить про усвідомлення світовою спільнотою великої ролі, яку відіграють права і свободи людини в забезпеченні ефективного національного і міжнародного розвитку. Права і свободи людини — це головна мета і важливий інструмент будь-якої демократичної, правової держави, яка намагається забезпечити благополуччя і безпеку суспільства. Тому визнання, забезпечення і захист прав і свобод людини і громадянина мають стати головним обов'язком Української держави, як це зазначено в ст. 3 Конституції. Саме за наявності таких умов може більш інтенсивно розвиватися процес становлення в Україні громадянського суспільства. Українській державі слід викоринити традиційне ставлення до людини як до свого підданого, мовчазного виконавця державних команд і наказів. Опікунська, патерналістська політика держави повинна змінитися партнерськими відносинами між громадянином і владою. Разом з цим суспільству слід усвідомити, що сутністю історичного прогресу, його змістом і рушійною силою є розвиток особистості шляхом розширення її прав і свобод. Відповідно всі структури та інститути суспільства і держави — це лише інструменти, які забезпечують права і свободи людини. І Конституція України, як і в цілому конституційне і поточне законодавство, — це інструмент забезпечення правових умов у діяльності держави і структур громадянського суспільства в реалізації прав особи.

Додержання прав і свобод людини сприяє не тільки розкриттю творчого потенціалу особи, а й зміцненню держави, слугує забезпеченню стабільності конституційного ладу. Партнерські взаємини суспільства і органів державної влади, розвиток інститутів громадянського суспільства є важливою умовою цивілізованого розв'язання політичних і соціальних конфліктів, узгодження суперечливих і різноспрямованих групових інтересів, досягнення і підтримання громадянського миру і злагоди. Без цього неможливі стійкий і ефективний розвиток країни, її конкурентоспроможність у світовому співтоваристві.

На жаль, такі постулати далеко не завжди усвідомлюються політичною елітою України, парламентарями, органами виконавчої та судової влади. Про це свідчать глибоке розшарування суспільства за матеріальним достатком, зростання корупції і організованої злочинності, жорстка конфронтація між як різними політичними угрупованнями, так і вищими органами державної влади (насамперед за-

конодавчої і виконавчої)¹, поширення правового нігілізму, недодержання норм Конституції і законів не тільки пересічними громадянами, а й високопоставленими посадовими особами, в тому числі народними депутатами, повсякденне порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, відсутність ефективних механізмів їх захисту. На такому стані забезпечення прав людини і громадянина неодноразово наголошували Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, різні парламентські комітети, Генеральний прокурор України.

На цьому акцентують увагу і політичні партії, особливо в період проведення виборчих кампаній. Сьогодні в Україні 130 політичних партій, але ситуація з правами людини не найкраща. В ст. 36 Конституції встановлено, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Практика свідчить, що політичні партії як вагома структура громадянського суспільства, яке формується в Україні, не мають досвіду, а нерідко і бажання захищати інтереси своїх членів.

Така ситуація з правами людини і громадянина в Україні, правозахисною діяльністю політичних партій, інших структур громадянського суспільства зумовлена низкою чинників, у тому числі історичними традиціями. З самого початку більшовицького перевороту досить чітко проявилася тенденція до більш жорсткої влади і відмови від демократичних і правових традицій, які розвивалися протягом попередніх п'ятдесяти років. Особистість відтіснялася на периферію суспільного буття. Ленін вміло скористався російськими традиціями деспотичного управління і замість демократії, для якої не було навичок, проголосив диктатуру, що була більш схожою з колишнім самодержавством². Більшовицька влада насильно знищувала ліберальні і демократичні партії, громадські організації і навіть пролетарські та селянські масові організації. Про це свідчить і історичний досвід України. Більшовики встановлювали повний контроль над суспільством, насамперед за допомогою цілеспрямованої системи ідеологічних заходів. У результаті цього суспільство в основному втратило самостійні канали контролю над державною владою. Допускалося існування таких інститутів, як народний і партійний контроль, громадські приймальні при партійних і радянських органах, які не мали достатньо

¹ Див.: Тацій В., Тодика Ю. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // Право України. – 1997. – № 8.

² Див.: Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 105, 115, 117.

вагомих можливостей вирішення назриваючих проблем. Фактично суспільство могло лише схвалювати курс, визначений вузькою партійною елітою. В умовах тотального ідеологічного і політичного контролю над особою і суспільством державна влада по суті була безконтрольною, а безконтрольна влада не може реально захистити і забезпечити права і свободи людини. Намагання влади на етапі перебудови розбудити громадську ініціативу, щоправда, в контрольованих межах, закінчилася провалом, падінням конституційного режиму і розпадом СРСР. «Керована демократія», за якої допускалися окремі громадські ініціативи, але під контролем владних структур, не вдалася.

Розглядаючи процес становлення в Україні громадянського суспільства і правової державності в аспекті забезпечення конституційних прав людини і громадянина, слід урахувувати історичний досвід взаємовідносин влади і суспільства. Він свідчить про те, що держава, яка нехтує правами і свободами людини і громадянина, неминуче зазнає катастрофи. Ні комуністичний режим, ні Радянський Союз не зникли б з історичної арени, якби забезпечувалися і захищалися права особи. Практика показує, що ні деспотичному самодержавству, ні тоталітарному радянському режиму так і не вдалося знайти оптимального вирішення проблеми взаємодії державної влади і структур суспільства, що могло би забезпечити умови для усталеного розвитку країни на демократичних засадах і реалізувати права і свободи людини. В свою чергу суспільство не зуміло конструктивно протистояти беззаконню і свавіллю влади.

Тому сьогодні головним завданням держави і українського суспільства є реалізація прав і свобод людини. Трохи більше ніж десятирічний досвід існування України як незалежної, суверенної держави показав, що недостатньо проголосити і навіть закріпити на рівні Конституції України пріоритет прав і свобод людини. Громадянському суспільству необхідно усвідомити, що сутністю історичного процесу, його змістом і рушійною силою є розвиток людської особистості, розширення, а не звуження прав і свобод особи. Важливо засвоїти, що державні інституції, структури громадянського суспільства повинні бути спрямовані на забезпечення прав людини і громадянина.

Демократичні засади взаємовідносин держави і громадянського суспільства, в центрі яких знаходиться особа, в деяких країнах світу існують декілька століть (США, Велика Британія, Франція), в Україні — трохи більше 10 років. Тому, аналізуючи стан реалізації і забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі, є підстави стверджувати, що права і свободи особи, незважаючи на ґрунтовне їх закріплення в Конституції України, поки що не

стали дійсною найвищою соціальною цінністю для держави, що обумовлено як попередньою історією, так і сучасними економічними, соціальними і політичними проблемами країни. Сучасна українська влада ще не подолати сформовані віками традиції недооцінки людини, її прав і свобод. У свою чергу громадянське суспільство в особі політичних партій та інших інститутів недостатньо активне в захисті прав і свобод особи. Тому концептуально важлива ідея прав і свобод людини, закріплена в ст. 3 і розділі II Конституції України, поки що не стала «суспільним договором» влади і суспільства на сучасному етапі державо- і правотворення. Потрібен час для того, щоб держава не тільки декларувала на конституційному рівні, а й поважала, додержувалася і захищала права і свободи людини як найвищу соціальну цінність. З огляду на нинішню економічну і соціально-політичну ситуацію в Україні потрібна тривала і напружена робота політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства, щоб права і свободи людини та її гарантії визначали зміст і спрямованість діяльності Української держави, як це закріплено в ч. 2 ст. 3 Конституції, щоб права особи визначали зміст застосування законів, діяльність законодавчої, виконавчої і судової гілки влади, Президента України, органів місцевого самоврядування.

При цьому слід враховувати, що розвинутому громадянському суспільству притаманний демократичний політичний режим правління, який характеризується багатогранною участю громадян у політичному житті: активним використанням форм безпосередньої і представницької демократії; гарантованістю прав і свобод особи. Такий режим зацікавлений в діяльності політичних організацій, які виражають погляди різних політичних сил. Парадоксальність нинішньої ситуації полягає в тому, що проголошена в ст. 1 Конституції України суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава згортає соціальні програми, в тому числі і стосовно чорнобильців. Для громадян з'явилася значна свобода у виборі роду діяльності, в тому числі в підприємстві. Вперше в історії українського конституціоналізму в ч. 1 ст. 42 Конституції встановлюється, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Отже, держава перестала бути монопольним роботодавцем. Але разом з цим різко впав рівень життя широких верств населення, значно знизилась якість соціального забезпечення, безплатного медичного обслуговування і освіти. Конституція України чітко закріпила право громадян на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право на збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39).

Проте Конституція встановлює межі використання зазначених та інших конституційних прав і свобод. Так, забороняються утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення (ч. 1 ст. 37). Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей (ч. 2 ст. 35). Наявність відповідних меж для реалізації цих прав і свобод необхідне в будь-якому, навіть у найбільш демократичному громадянському суспільстві. Без таких меж ці цінності демократії можуть набувати викривлених форм. Вже понад 10 років в Україні існує свобода слова — в пресі, на радіо і телебаченні, на мітингах, у книгах, лекціях. Що це благо — не потребує доказів. Разом з цим не секрет, що нерідко свобода слова має розгнущаний характер і далеко від елементарних моральних цінностей. Є негативними наслідки цього процесу: поширення порнографії, низькопробної естрадної музики тощо. Все більшою мірою на засоби масової інформації впливають гроші. «Незалежні» ЗМІ відкрито слугують тим, хто їх утримує. Статті публікуються за платню з тією ж легкістю, що й реклама. Тенденція концентрації капіталу в ЗМІ посилюється в результаті державної «дерегуляції» в цій сфері діяльності¹. І ця проблема на сьогодні стає досить актуальною. Про це свідчать і парламентські слухання стосовно ЗМІ.

Громадянське суспільство формується людьми як відповідна система економічних, політичних, правових і культурних відносин, автономна відносно держави. Рівень розвитку таких відносин залежить у першу чергу від ступеня свободи, відповідальності і активності громадян, від ефективності правових інститутів держави і ринкової економіки. Відповідно за цими напрямками повинна йти конструктивна співпраця державних інституцій в Україні і структур громадянського суспільства, що формуються. Це кардинальний напрямок суспільного розвитку і вирішення нагальних проблем соціуму.

Надійшла до редколегії 05.01.03

¹ Див.: *Кин Дж.* Средства массовой информации и демократия. — М., 1994. — С. 71.